

**доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових
наук Харківського національного університету внутрішніх справ**

ПОНЯТТЯ «ПЕРЕХІД» ТА «ВІДЧУЖЕННЯ» У ЦИВІЛЬНОМУ ОБОРОТІ

Аналіз змісту ч. 1 ст. 178 ЦК України вказує на те, що об'єкти цивільних прав можуть (не можуть) відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в установленому порядку та за певних умов. У юридичній літературі відчуження та перехід як способи цивільного обороту або розрізняють, або ототожнюють, або розглядають як такі, що один є різновидом іншого. Тому нагальною потребою є визначення співвідношення понять цих способів.

На перший погляд дійсно можна схилитися до думки, що перехід і відчуження – поняття тотожні. Адже відчуження зазвичай тягне за собою перехід об'єкта, а з переходом останнього пов'язують його відчуження. Разом з тим, застосування до ст. 178 ЦК України правил мовного тлумачення дає можливість дійти висновку, що «відчуження» та «перехід» використані у ній законодавцем як взаємовиключні поняття, що позначають два самостійні способи цивільного обороту. Принаймні, на це вказує розділовий сполучник «або», який поєднує такі два однорідні члени речення, як «відчужуватися» і «переходити». Інакше кажучи, законодавець у коментованій статті зазначає, що об'єкти можуть або відчужуватися, або переходити, а отже, ці поняття не збігаються за змістом. Подібного висновку доходимо, звертаючись і до правил застосування «або» в логіці. Для останньої «або» – це мовний вираз диз'юнкції – логічної операції, що виражає альтернативність (вибір) категорій (понять, явищ).

Отже, законодавець виходить з того, що «відчуження» та «перехід» являють собою поняття, що визначають два самостійні способи цивільного обороту і є взаємовиключними та не збігаються за змістом. Такі поняття в логіці називаються суперечливими (контрадикторними). Вони

підпорядковуюються загальному (родовому) для них поняттю, і при цьому у родовому понятті не існує такого елемента, який не був би елементом одного з контрадикторних понять. Їх обсяги ділять обсяг загального на дві частини. Загальним для них поняттям є «способи цивільного обороту», під яким розуміється такий вплив на об'єкт цивільного права, який дозволяє досягти очікуваних результатів (відчуження або перехід блага від однієї особи до іншої). Альтернативність понять способів цивільного обороту дозволяє сформулювати заперечувальне судження: «Перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої не є відчуженням» або «відчуження не є переходом об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої».

Враховуючи ту обставину, що законодавець не вказує на відмінні ознаки відчуження та переходу об'єктів, установимо їх самостійно. Для цього за відправну точку візьмемо поняття «відчуження», яке є більш дослідженим у теорії права, а потім шляхом виключення та аналізу визначимо ознаки, які характерні для переходу об'єктів від однієї особи до іншої, як способу цивільного обороту, та перевіримо правильність зроблених висновків.

Узагальнюючи запропоновані в юридичній літературі визначення «відчуження», сформулюємо його як зміну стану присвоєності об'єкта; такий вплив на об'єкт цивільного права, який робить останній чужим для особи, якій належав. У той же час, визначеність «відчуження» та контрадикторність понять двох способів цивільного обороту, про що йшлося вище, породжує можливість застосувати метод «висновок від протилежного» щодо другого способу. Це дозволяє сформулювати ще одне заперечувальне судження: перехід об'єктів від однієї особи до іншої – це такий спосіб цивільного обороту, при якому об'єкт, змінюючи стан присвоєності, не стає чужим для особи, якій він належав. При цьому зазначимо, що присвоєність полягає в установленні над благами такого панування, монополії, яка дозволяє або самостійно використовувати корисні властивості блага, усуваючи від них усіх інших осіб, або надавати таку можливість іншим особам, самостійно визначаючи характер такого

використання [, с. 10], або взагалі зробити ці блага чужими для себе (здійснити їх відчуження).

Відчуження може супроводжуватись передачею (наданням) самого блага набувачу (наприклад, на підставі договору дарування, який укладається як реальний правочин, де має місце і надання набувачу об'єкта, і його відчуження) або без такого супроводження (наприклад, відчужена річ і далі перебуває у володінні відчужувача за договором оренди). Ключовим у даному способі цивільного обороту є не фактичний рух речі (передача), а те, що вона стає чужою для відчужувача.

На відміну від відчуження, в результаті переходу об'єкт не стає чужим для особи, якій він належить. Наприклад, річ перейшла у володіння орендаря, але продовжує залишатися невідчуженою для орендодавця. Інший приклад. За договором управління майном для установника управління об'єкт продовжує залишатись своїм, але надається у володіння управителю. Більш того, перехід об'єктів може мати місце на підставі юридичних фактів (юридичних складів), які не пов'язані з відчуженням (наприклад, спадкування). Ключовим у даному способі цивільного обороту є фактичний рух блага від однієї особи до іншої (передача), який отримує відповідне правове оформлення.

До такого способу цивільного обороту учасники цивільних правовідносин вдаються у випадках, коли особа, якій належить благо, не бажає його відчужувати. Наприклад, передає його в оренду, позичку, управління тощо. У даному випадку також має місце зміна стану присвоєності блага. Але на відміну від відчуження, при якому відбувається зміна стану абсолютної присвоєності, абсолютної монополії, має місце відносна присвоєність. Стан абсолютної присвоєності закріплюється за допомогою моделі абсолютних правовідносин, відповідно до якої зобов'язані особи повинні утримуватися від посягань на чужий об'єкт через встановлення заборони такого посягання. Перехід об'єкта від однієї особи до іншої (наприклад, на підставі договорів оренди, позички, управління майном тощо) долає таку заборону. Об'єкт починає належати особі, до якої перейшов правомірно. При цьому остання

володіє благом не як своїм, а як чужим, у межах, визначених особою, для якої об'єкт є своїм (відносна присвоєність).

До переходу як способу цивільного обороту вдаються й у випадках, коли об'єкт не може відчужуватися в силу прямої вказівки закону. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 47 ЦК України, спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Разом з тим, така нерухомість може бути залучена до цивільного обороту за допомогою договорів оренди, позички, управління майном тощо. У даному випадку має місце перехід об'єкта й відносна зміна стану його присвоєності, але сам об'єкт не відчужується, тому порушення приписів чинного законодавства відсутні.

Перехід об'єкта від однієї особи до іншої може мати місце і в тих випадках, коли особа, якій він належить, зникає. Наприклад, фізична особа помирає чи оголошується померлою, або юридична особа припиняється шляхом реорганізації. У силу таких юридичних фактів (юридичного складу) майно особи, яка померла чи оголошена померлою, або припинила своє існування в результаті реорганізації, переходить до правонаступників. Очевидно, що в даному випадку також відбувається зміна стану присвоєності певних благ. правонаступникам, для яких об'єкт був чужим, у результаті смерті чи оголошення фізичної особи померлою, або припинення юридичної особи шляхом реорганізації, стає своїм, таким, що належить їм. При цьому відчуження не відбувається, оскільки відсутня особа, для якої благо стало чужим.

Перехід як спосіб цивільного обороту використовують й у випадках, коли об'єкт не може бути відчуженим у результаті його природних властивостей. До таких благ належать, наприклад, твори науки, літератури та мистецтва.

Як справедливо зазначав В. І. Серебровський, твір – це сукупність ідей, думок та образів, що отримали в результаті творчої діяльності автора свій вираз у доступній для сприйняття людськими почуттями конкретній формі та дозволяє відтворення такої сукупності. Інакше кажучи, це така сукупність ідей,

думок та образів, які виникли у свідомості автора та через об'єктивну форму свого втілення стали доступними для сприйняття іншими особами. Цей об'єкт належить творцю, тобто особі, творчою працею якої він був створений. Твори є нематеріальними, а тому сприймаються лише свідомістю людини. Об'єктивна форма дозволяє переходити твору зі свідомості автора до свідомості особи, яка його сприймає. Але такий перехід не тягне за собою відчуження. Твір продовжує належати автору. Таким способом обертаються й інші результати інтелектуальної, творчої діяльності, оборотоздатні об'єкти особистих немайнових правовідносин, інформація.

Таким чином, перехід об'єкта від однієї особи до іншої є самостійним способом цивільного обороту. Він не тягне за собою відчуження, супроводжується передачею (наданням) самого блага набувачу. В результаті переходу об'єкт не стає чужим для особи, якій він належить. Він здійснюється на підставі юридичних фактів (юридичних складів), які не пов'язані з відчуженням. При цьому може мати місце як абсолютна зміна стану присвоєності блага, так і відносна. Наприклад, перехід об'єкта в результаті спадкування, реорганізації юридичної особи шляхом перетворення, злиття і т. п., тягне за собою абсолютну зміну стану присвоєності. Благо стає своїм для особи, до якої воно перейшло правомірно. Стан абсолютної присвоєності закріплюється за допомогою моделі абсолютних правовідносин. Перехід об'єкта від однієї особи до іншої на підставі договорів оренди, позики, управління майном тощо, відносно змінює стан присвоєності. Об'єкт починає належати особі, до якої перейшов правомірно. При цьому останньому він належить не як свій, а як чужий, у межах, визначених особою, для якої об'єкт залишається своїм. Даний спосіб цивільного обороту передбачає фактичний рух блага від однієї особи до іншої (передача).